

Historia Slavorum Occidentis
2023, R. 13, nr 2 (37)
ISSN 2084-1213
DOI: 10.15804/hso230205

RYSZARD TOMCZYK (SZCZECIN)

ORCID: 0000-0002-8490-9013

Pochówki wojskowe z pierwszej wojny światowej na terenie Lwowa i powiatu lwowskiego. Zarys problemu

Słowa kluczowe: Lwów; powiat lwowski; Galicja Wschodnia/Małopolska Wschodnia; cmentarze wojenne; pierwsza wojna światowa

Keywords: Lviv; Lviv district; Eastern Galicia/Eastern Lesser Poland; war cemeteries; World War I

Abstract: The article is an attempt to introduce the little-known in Polish science issue of World War I war graves in Lviv and other localities of the Lviv district, i.e., Eastern Galicia/Eastern Malopolska, in the lost lands. World War I war cemeteries and soldiers' quarters were destroyed in Soviet Western Ukraine after World War II.

Wprowadzenie

Problematyka grobownictwa wojennego z czasów pierwszej wojny światowej cieszy się w ostatnich latach znacznym zainteresowaniem. Dotyczy to głównie ziem dawnej Galicji Zachodniej, czyli współczesnej południowo-wschodniej Polski. Wśród badaczy zajmujących się problemem grobownictwa wojennego w pierwszej kolej-

ności trzeba wskazać na liczne prace Jana Schuberta¹, ale także Agnieszki Patridge², Andrzeja Siwka³, Beaty Nykiel⁴, Oktawiana Dudy⁵, Michała Koziola⁶, Pawła Pencakowskiego⁷ czy Kamila Ruszały⁸. W dotychczasowej literaturze brakuje jednak opracowań poświęconych cmentarzom wojennym z czasu pierwszej wojny światowej w Galicji Wschodniej (w II Rzeczypospolitej – Małopolska Wschodnia), na ziemiach, które obecnie znajdują się w granicach Ukrainy. Celem niniejszej publikacji jest przybliżenie cmentarzy wojennych, które istniały na terenie Lwowa i powiatu lwowskiego.

W czasie pierwszej wojny światowej na terenie Galicji Wschodniej zostali pochowani żołnierze, którzy polegli na polu walki oraz zmarli w wyniku odniesionych ran i różnych chorób. Większe skupiska mogił wojennych powstały w miejscach bitew lub w pobliżu linii frontu, gdzie dłuższy czas toczyły się walki pozycyjne. Na po-

¹ Zob. m.in.: *Austriackie cmentarze wojenne w Galicji z lat 1914–1918*, Kraków 1992; *Cmentarze Twierdzy Kraków z lat 1914–1918*, Rocznik Krakowski 59 (1993), s. 127–151 (współautor P. Pencakowski); *Austro-Węgierskie cmentarze wojskowe z okresu I wojny światowej w Krakowie i okolicy*, [w:] *Sztuka cmentarna. Dokumenty*, red. O. Czerner, I. Juszkiewicz, Wrocław 1995, s. 143–173; *Służby grobownicze armii austro-węgierskiej, niemieckiej i rosyjskiej w czasie pierwszej wojny światowej (1915–1918)*, Czasopismo Techniczne. Architektura 16 (2011), nr 16. *Inspekcja grobów żołnierskich w Przemyślu. Powstanie i działalność w Galicji Środkowej 1915–1918*, Kraków 2012; *Cmentarze żołnierskie bitwy pod Limanową i Łapanowem (2–12 XII 1914): analiza form i przestrzeni*, Kraków 2020.

² A. Partridge, *Cmentarze wojenne XI Okręgu „Twierdza Kraków” w kontekście działalności architektonicznej Hansa Mayra*, Rocznik Krakowski 24 (2013), s. 141–167; też, *W stulecie hekatomb. Cmentarze wojenne z lat 1914–1918 w dawnej Galicji Zachodniej jako unikatowy zespół sepulkralny. Dzieje, twórcy symbolika, stan zachowania, problemy ochrony*, Ochrona Zabytków 1 (2015), s. 95–125.

³ A. Siwek, *O kilku zapomnianych cmentarzach z I wojny światowej w woj. krakowskim*, Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego 6 (1997), s. 153–172.

⁴ B. Nykiel, *Cmentarze wojenne Twierdzy Kraków z okresu I wojny światowej*, [w:] *Przez dwa stulecia XIX i XX w studia historyczne ofiarowane prof. Waławowi Felczakowi*, red. W. Frazik, Kraków 1993, s. 119–140.

⁵ O. Duda, *Cmentarze I wojny światowej w Galicji Zachodniej 1914–1918*, Warszawa 1995.

⁶ M. Koziół, *Groby, kwatery i cmentarze wojenne z lat 1914–1920 na terenie gminy Kraków*, Kraków 2008.

⁷ P. Pencakowski, *Sztuka w hołdzie bohaterom. Austriacko-węgierskie cmentarze wojenne z lat 1914–1918 w Galicji Zachodniej*, Rocznik Historii Sztuki 11 (2015), s. 130–162.

⁸ K. Ruszała, *Zachodniogalicyskie cmentarze z okresu I wojny światowej – niejednoznaczne dziedzictwo w nowych przestrzeniach politycznych*, Wiadomości Konserwatorskie 70 (2022), s. 131–145.

lach bitew ciała żołnierzy grzebano w pośpiechu, w pojedynczych lub w zbiorowych mogiłach. Polegli żołnierze spoczęli na polach, w lasach, w ogrodach, w parkach, przy kościołach i cerkwiach, na cmentarzach gminnych lub parafialnych. W latach 1914–1915 na terenie walk w Galicji Wschodniej w zakresie grobownictwa wojskowego panował znaczny chaos.

Z początkiem – pisała w połowie 1917 r. „Depesza Lwowska” – chowano poległych tam, gdzie który padł. Nierzadko zdarzało się, że groby żołnierskie kopano pośrodku wsi, między chałupami, w ogródkach przed chatami. Znaczono te smutne żołnierskie mogiły drewnianymi prostymi krzyżami, zdarzało się jednakże, gdy drzewa nie było zatykano kawał patyka a na nim wieszano czapkę żołnierską [...] Później przystąpiono do porządkowania tych mogił. Wykopywano nieboszczyków i przenoszono ich szczątki na wspólne gromadne cmentarze. Widnieją one dziś z dala, jak lasy krzyżów i mogił⁹.

Po zakończeniu pierwszej wojny światowej, gdy 1 XI 1918 r. doszło do zamachu ukraińskiego na Lwów i Galicję Wschodnią, zostały usypane kolejne groby polskich i ukraińskich żołnierzy. Nowe groby powstały także w czasie wojny polsko-bolszewickiej w 1920 r. W połowie lat dwudziestych XX w. lwowskie Polskie Towarzystwo Opieki nad Grobami Bohaterów szacowało, że na terenie Małopolski Wschodniej znajdowało się około 300 000 mogił żołnierzy poległych w czasie bitew bądź zmarłych w wyniku odniesionych ran lub chorób nabytych w czasie wojny¹⁰.

⁹ *Mogiły ofiar wojny*, Depesza Lwowska, 6 VII 1917, nr 238.

¹⁰ Archiwum Państwowe Obwodu Lwowskiego we Lwowie (dalej: DALO), f. 1, op. 30, spr. 4226. Pismo Polskiego Towarzystwa Opieki nad Grobami Bohaterów we Lwowie do Okręgowej Dyrekcji Robót Publicznych z 9 VII 1926 r. Zgodnie z danymi opublikowanymi w 1934 r. na terenie Polski w grobach wojennych spoczywało około 1 300 000 żołnierzy różnych armii z czasów walk w latach 1914–1921, w tym żołnierzy armii polskiej, wraz z legionistami – 32 038; rosyjskiej – 637 960; bolszewickiej – 12 368; austro-węgierskiej – 303 416; niemieckiej – 294 264. Poza nimi w polskiej ziemi spoczywali żołnierze armii tureckiej, włoskiej, angielskiej, francuskiej, jeńcy z armii rumuńskiej i inni. W II Rzeczypospolitej było 5757 cmentarzy wojennych oraz 1562 odrębne kwatery wojenne na cmentarzach wyznaniowych. Poza tym na terenie 4047 cmentarzy gminnych, parafialnych znajdowały się większe ilości grobów wojennych, które nie stanowiły odrębnych kwater. Łącznie grobów masowych było 79 712, a pojedynczych 487 899. S. Ponikowski, *Cmentarze wojenne w Polsce*, Gazeta Administracji i Policji Państwowej 24 (1934). Michał Klimecki podał, że w czasie wojny polsko-ukraińskiej o Lwów i Galicję Wschodnią w latach 1918–1919 zginęło około 10 tysięcy żołnierzy polskich i 15 tysięcy żołnierzy ukraińskich: *Ojczyzna dwóch narodów. Polsko-ukraińska wojna o Galicję Wschodnią (1918–1919)*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej 7–8 (2010), s. 14.

Cmentarze wojenne we Lwowie

Podczas pierwszej wojny światowej, na początku września 1914 r., po opanowaniu Lwowa przez armię rosyjską, na froncie przebiegającym na zachód od miasta toczyły się zacięte walki, w których zginęło dużo żołnierzy armii carskiej. Rosjanie nie zwozili do Lwowa poległych żołnierzy z pola walki, chowali ich w pośpiechu na miejscu. Często zbyt płytko, dlatego jesienią 1914 r. rząd rosyjski przekazał gubernatorowi we Lwowie środki finansowe na ponowne pogrzebanie zwłok żołnierzy. Rannych żołnierzy rosyjskich z linii frontu biegnącej na zachód od Lwowa przywożono do miejskich szpitali, w których część umierała w wyniku odniesionych ran. Aby pogrzebać tych żołnierzy, władze miejskie zdecydowały się otworzyć zamknięty w 1893 r. Cmentarz Stryjski. Magistrat uczynił to ze względów sanitarnych i na prośbę duchownych prawosławnych¹¹. Grzebano na nim poległych żołnierzy rosyjskich w zbiorowych mogiłach. Do kopania grobów i chowania zwłok Rosjanie zmuszali młodych mężczyzn, przypadkowo pochwyconych na ulicach miasta. Dostarczaniem robotników cmentarnych zajmowały się patrole kozackie¹². Pogrzeby żołnierzy rosyjskich odbywały się także na Cmentarzu Łyczakowskim i Janowskim. Między innymi należy wskazać na pochówek rosyjskiego generała Sergiusza Wannowskiego, który zmarł jeszcze przed opanowaniem Lwowa przez armię carską. Późnym wieczorem 22 VIII 1914 r. przywieziono do szpitala garnizonowego we Lwowie generała, który ciężko ranny został wzięty do niewoli w bitwie pod Turynką. Mimo przeprowadzonej operacji pacjent zmarł. Wannowski miał pochodzić z polskiej kresowej rodziny szlacheckiej, był synem rosyjskiego ministra wojny w okresie rządów cara Aleksandra III. Gdy został wzięty do niewoli, znaleziono przy nim dekret carski mianujący go gubernatorem Galicji po jej opanowaniu przez wojska rosyjskie. Pogrzeb generała odbył się 25 VIII 1914 r. ze szpitala garnizonowego z udziałem żołnierzy austriackiego 6. Pułku Ułanów. Generał spoczął wśród żołnierzy armii austro-węgierskiej na polu 19 Cmentarza Janowskiego¹³. Niespełna miesiąc później, już

¹¹ *Chowanie zmarłych na cmentarzu Stryjskim*, *Wiek Nowy*, 11 IX 1914, nr 3953.

¹² J. Białynia Chołodecki, *Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914–22 czerwca 1915)*, Lwów 1930, s. 153.

¹³ Na Cmentarzu Janowskim w okresie pierwszej wojny światowej żołnierze armii austro-węgierskiej oraz zmarli jeńcy rosyjscy byli chowani także na polach 28 i 41. Podczas późniejszych wojen – polsko-ukraińskiej i polsko-bolszewickiej – na cmentarzu zostali pochowani żołnierze polscy, ukraińscy i bolszewicy. Na polu 28 były głównie groby żołnierzy zmarłych w szpitalach

w czasie okupacji rosyjskiej, 16 IX 1914 r., odbyła się ekshumacja. Zwłoki generała ponownie miały zostać pochowane w Piotrogradzie (do 1 VIII 1914 r. Petersburg) w Rosji¹⁴.

W czasie okupacji Lwowa, wiosną 1915 r., za staraniem gubernatorowej hr. Bobrinskiej, rosyjska administracja w mieście utworzyła odrębny cmentarz dla swoich żołnierzy, poległych w walce i zmarłych w wyniku odniesionych ran. Na ten cel zarekwirowano grunty miejskie oraz prywatne należące do Stefanii Bogdanowiczowej, na wzgórzu obok parku Bartosza Głowackiego przy ul. Cetnerowskiej na Łyczakowie. Na tym terenie zostały wytyczone aleje, w miejscu, gdzie w przyszłości miała zostać wybudowana cerkiew cmentarna, stanął wysoki na cztery metry krzyż prawosławny. Na cmentarzu wytyczono odrębne kwatery dla żołnierzy prawosławnych i muzułmanów, a także odrębną kwaterę tzw. „epidemiczną”. Uroczyste poświęcenie cmentarza odbyło się 11 IV 1915 r. Udział w nim wzięli przedstawiciele duchowieństwa prawosławnego, rosyjskiego wojska i administracji oraz galicyjskich partii moskalofilskich. Cmentarz otrzymał nazwę „Chołm Sławy”¹⁵. Na tym cmentarzu żołnierzy armii rosyjskiej przeważnie pochowano w zbiorowych mogiłach, na niektórych pojedynczych grobach zamiast drewnianych krzyży postawiono kamienne nagrobki. Istnieją różne dane dotyczące liczby pochowanych żołnierzy na tym cmentarzu. Według spisów rosyjskich w pojedynczych i zbiorowych mogiłach miało spoczywać 2033 wyznawców prawosławia i 92 islamu. W czerwcu 1915 r., gdy armia austro-węgierska ponownie przejmowała Lwów, zwiększyła się liczba grobów żołnierzy rosyjskich¹⁶. Rosjanie wycofywali się w pośpiechu, na polu walki, na przedpolach

---

lwowskich. Polacy, którzy do czasu ekspatriacji po drugiej wojnie światowej mieszkali w pobliskim Lwowie-Kleparowie, wspominali, że pod murem cmentarnym, po stronie północno-zachodniej (pole 28) było około 40 grobów żołnierskich z czasów pierwszej wojny światowej. W czasach radzieckiej Ukrainy groby te zostały zlikwidowane. B. Patlewicz, R. Tomczyk, *Cmentarz Janowski we Lwowie. Polskie dziedzictwo narodowe*, t. I, Szczecin 2017, s. 208.

¹⁴ *Kronika*, Kurier Lwowski, 26 VIII 1914, nr 370; *Kronika*, Gazeta Lwowska, 27 VIII 1914, nr 194; *Ze Lwowa*, Nowa Reforma, 27 VIII 1914, nr 369; J. Białynia Chołodecki, *Lwów*, s. 31. W dostępnej literaturze znajduje się też błędna informacja, że generał został pochowany na Cmentarzu Łyczakowskim. *Lwów po inwazji rosyjskiej. Wrzesień–grudzień 1914*, Wiedeń 1917, s. 6. Archiwalny Oddział Rady Miasta Lwowa (dalej: AOLMR), f. 429, op. 1, spr. 3, poz. 207. Księga rejestracji pochowanych, pole 2, 3, 5, 8, 19, 22, s. 70; *Pogrzeb generała Wannowskiego*, Słowo Polskie, 17 IX 1914, nr 415; *Kronika*, Kurier Lwowski, 17 IX 1914, nr 390; J. Białynia Chołodecki, *Lwów*, s. 72. B. Patlewicz, R. Tomczyk, *Cmentarz Janowski*, s. 202–203.

¹⁵ *Холам Слави 1914–1915 pp.*, Галицька брама 5–6 (1999).

¹⁶ Tylko jeden stolarz Ludwik Kopeć (+1930), ojciec pięciu legionistów i obrońców Lwowa z lat 1918–1919, działacz Polskiej Organizacji Wojskowej, posiadający swój zakład przy ul. Ko-

miasta pozostawiali swoich zabitych. Często zdarzały się przypadki, że grzebano poległych bezimiennie na polach, nie pozostawiając uformowanej żadnej mogiły ani symbolu religijnego, co z czasem uniemożliwiało odnalezienie grobu. Wycofujące się wojska rosyjskie zabierały ze sobą dokumenty poległych lub je niszczyły¹⁷. Po opuszczeniu Lwowa przez wojska rosyjskie 22 VI 1915 r., cmentarz „Chołm Sławy” został bez nadzoru i zaczął niszczyć. Zgodnie z informacją naniesioną na plan sytuacyjny, sporządzony przez Austriaków prawdopodobnie w 1916 r., na rosyjskim cmentarzu wojennym znajdowało się 181 grobów masowych, 188 grobów pojedynczych żołnierzy oraz 41 grobów pojedynczych, w których spoczywali oficerowie. Pochowanych żołnierzy rosyjskich znanych z nazwiska było 736. Na tym cmentarzu spoczywało też 3 żołnierzy austriackich znanych z nazwiska¹⁸.

W okresie międzywojennym, gdy władze polskie prowadziły prace ekshumacyjne i komasacyjne na cmentarzach wojennych, po otwarciu mogił okazało się, że „we wnętrzu podłużnych kurhanów drzemią poukładane w kilka warstw szczątki mnogich tysięcy nieboszczyków”¹⁹. W czasie II Rzeczypospolitej Referat Grobownictwa Wojennego Urzędu Wojewódzkiego we Lwowie przeprowadził ekshumację i częściową komasację grobów na cmentarzu żołnierzy rosyjskich „Chołm Sławy”. Na przykład od października do końca grudnia 1923 r. 6–8 robotników pracowało przy ekshumacjach i komasacji grobów oraz porządkowało teren cmentarza. Następnie od 16 X do 15 XI 1924 r. również pracowało na tym cmentarzu 6–7 robotników, którzy dokonywali kolejnych ekshumacji i komasacji grobów²⁰. Prace związane z ekshumacją i komasacją grobów na cmentarzu władze wojewódzkie prowadziły w kolejnych latach. Na przykład w lutym 1930 i w maju 1931 r. zostały pochowane szczątki kilkudziesięciu nieznanych żołnierzy rosyjskich, ekshumowane w miejscowościach pod Lwowem²¹. Likwidowano także groby żołnierskie powstałe w różnych miejscach miasta. Między innymi 12 X 1931 r. ekshumowano szczątki nieznanych żołnierzy rosyjskich, które spoczywały na terenie żwirowni (Piaskownia przy ul. Cetnerow-

---

chanowskiego 132, dostarczał dla wojska w czerwcu 1915 r. 50–60 prostych trumien dziennie. B. Patlewicz, R. Tomczyk, *Cmentarz Janowski*, s. 204.

¹⁷ Dlatego podczas prowadzonych w okresie międzywojennym prac ekshumacyjnych ofiar pierwszej wojny światowej, największy procent nierozpoznawalnych zwłok dotyczył żołnierzy armii rosyjskiej. J. Schubert, *Służby grobownicze*, s. 219.

¹⁸ DALO, f. 1, op. 30, spr. 4723.

¹⁹ J. Białynia Chołodecki, *Lwów*, s. 65.

²⁰ DALO, f. 1, op. 30, spr. 1611, s. 34–40.

²¹ Tamże, spr. 4483.

skiej 55) na Łyczakowie, należącej do Włodzimierza Izycykiego. Szczątki żołnierzy pochowano na pobliskim cmentarzu „Chołm Sławy”²². W latach 1930–1931 z części cmentarza, z gruntów należących do Stefanii Bogdanowiczowej, ekshumowano 659 zwłok żołnierzy rosyjskich, pochowanych w 24 grobach zbiorowych. Ekshumowane szczątki pochowano ponownie na austriackim cmentarzu wojennym obok Cmentarza Łyczakowskiego w 2 grobach zbiorowych²³.

Mimo prac porządkowych wykonywanych na cmentarzu przez władze administracyjne oraz Rosjan mieszkających we Lwowie, w okresie międzywojennym cmentarz żołnierzy rosyjskich „Chołm Sławy” był w złym stanie. W połowie lat trzydziestych XX w. dziennikarz „Kuriera Powszechnego”, przechodząc przez „Chołm Sławy”, zapisał:

Ogrodzenie druciane, w ostatnim czasie urządzone przez zamieszkałych we Lwowie Rosjan, nie pozostawiło po sobie ni śladu, drzewka wycięte zostały u swych pni, z nich wiele nosi ślady niedawnej niszczycielskiej roboty, ba nawet krzyże z blaszanymi kartkami poległych i zmarłych żołnierzy zabrano [...] na opał, marmurowe tablice na pomnikach wandalską ręką porozbijane, fotografie z ram wydarte, figura Chrystusa z wielkiego krzyża żelaznego wydarta, niektóre krzyże drewniane spalone, a już niesamowite czynią wrażenie czaszki i piszczele, tu i ówdzie na mogiłach złożone!²⁴

Do końca II Rzeczypospolitej na popadającym w ruinę cmentarzu nadal stał pomnik z tablicą pamiątkową.

Na początku okupacji rosyjskiej Lwowa, podczas pierwszej wojny światowej, obok parkanu Cmentarza Łyczakowskiego, na prywatnym gruncie należącym do rodziny Bodnarów i innych rodzin został utworzony cmentarz wojenny dla żołnierzy armii austro-węgierskiej. Rosyjskie sanitarne władze wojskowe nakazały na tym terenie chować jeńców zmarłych we lwowskich szpitalach. Okupacyjne władze rosyjskie nie troszczyły się o ten cmentarz. Budziło to niezadowolenie okolicznych mieszkańców. Józef Białynia Chołodecki wspominał, że na tym cmentarzu „mieszkańska młodzież okolicznych domków, synowie kamieniarzy, krupiarzy i właścicieli ogrodów, zabrała się do porządkowania mogił i budowy wspólnego pomnika kamiennego”²⁵. Po opuszczeniu Lwowa przez Rosjan w czerwcu 1915 r., na pomni-

²² Tamże.

²³ *Sprawa cmentarzy wojennych*, Kurier Lwowski, 7 V 1931, nr 125.

²⁴ *Ruina na cmentarzu żołnierzy rosyjskich*, Kurier Powszechny, 26 IV 1935, nr 113.

²⁵ J. Białynia Chołodecki, *Wspomnienia z lat niedoli i niewoli 1914–1918*, Lwów 1919, s. 25.

ku, który stanął wśród grobów żołnierskich został umieszczony niemiecki napis „Dem Andenken der hier ruhenden tapfere Krieger gewidmet” („Poświęcony pamięci dzielnych wojowników, którzy tu spoczywają”). W 1916 r. wojskowe władze austriackie znacznie powiększyły teren cmentarza na podstawie ustawy z 26 XII 1912 r. o świadczeniach wojennych na terenie Przedlitawii i postawiły drewnianą bramę wejściową oraz ogrodziły cmentarz niskim drewnianym płotem. W 1917 r. w miejscu drewnianej została wybudowana brama murowana i zrobiono schody wejściowe. Na bramie nad wejściem był napis w języku niemieckim informujący, że jest to cmentarz wojenny. W okresie międzywojennym na bramie został umieszczony napis w języku polskim „Cmentarz wojenny poległych żołnierzy w wojnie 1914–1918 r.”. Wojskowe władze austriackie nie zrealizowały w latach 1916–1918 przebudowy cmentarza według projektu lwowskiego architekta Adolfa Wittmanna. Do końca pierwszej wojny światowej i w latach II Rzeczypospolitej na cmentarzu był duży drewniany krzyż oraz pomnik poległych żołnierzy. W 1926 r. na cmentarzu wojennym wojewódzki oddział Polskiego Towarzystwa Opieki nad Grobami Bohaterów we Lwowie odnowił wschodnią bramę wejściową i postawił 3500 nowych krzyży betonowych²⁶. Pozostałe krzyże były nadal drewniane. Zgodnie z planem cmentarza z 1927 r. było na nim wówczas 4712 grobów²⁷. W latach 1935–1937 Okręgowa Dyrekcja Robót Publicznych przeprowadziła ekshumację i komasację grobów. Nie jest pewna liczba żołnierzy pochowanych na tym cmentarzu. Niektórzy współcześni badacze ukraińscy podają, że na cmentarzu wojennym położonym obok Cmentarza Łyczakowskiego zostało pochowanych nawet ponad 10 tysięcy żołnierzy – Austriaków, Chorwatów, Czechów, Słowaków, Polaków, Serbów, Ukraińców, Węgrów, a także Niemców, Turków i Rosjan. W okresie walk polsko-ukraińskich w latach 1918–1919 zostali tutaj także pochowani żołnierze ukraińscy oraz nieliczni żołnierze polscy.

Groby wojenne powstały także na Cmentarzu Żydowskim przy ul. Pilichowskiej, który mieścił się w pobliżu katolickiego Cmentarza Janowskiego. Na Cmentarzu Żydowskim została wydzielona odrębna kwatera pod pochówki żołnierzy wyznania mojżeszowego. Grobów z okresu pierwszej wojny światowej na tym cmentarzu było co najmniej 284, ułożonych w 14 rzędach. 14 XI 1916 r. na Cmentarzu Ży-

²⁶ *Polskie Towarzystwo Opieki nad Grobami Bohaterów*, Głos Polski, 1927, nr 2.

²⁷ X. Харчук, Австрійський військовий цвинтар та поховання Українських Стрільців на Личаківі, Галицька Брама 5–6 (1998), s. 18–20; В. Шевченко, Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Історична пам'ять та комеморація, Проблеми всесвітньої історії 2 (2019), s. 135–136.

dowskim przy ul. Pilichowskiej została uroczystie odsłonięta pamiątkowa kolumna i poświęcona kwatera „żołnierzy-bohaterów”²⁸. W uroczystości zorganizowanej przez kierownictwo lwowskiej gminy żydowskiej wzięli udział przedstawiciele władz wojskowych i cywilnych. Do końca pierwszej wojny światowej i w czasie II Rzeczypospolitej gmina żydowska sprawowała pieczę nad grobami poległych żołnierzy pochodzenia żydowskiego z armii austro-węgierskiej. Od jesieni 1918 r. do 1920 r. na kwaterze wojennej na Cmentarzu Żydowskim grzebano poległych na polu walki i zmarłych w wyniku ran w szpitalach Żydów walczących o Lwów i Kresy Wschodnie w szeregach Wojska Polskiego z Ukraińcami i bolszewikami. Jak wynika z planu sytuacyjnego sporządzonego w 1922 r., znajdowało się na kwaterze wojennej tego cmentarza 375 grobów w 15 rzędach. Pamiątkowy obelisk ku czci poległych żołnierzy pochodzenia żydowskiego, pochowanych na Cmentarzu Żydowskim, zaprojektował inżynier architektury i budownictwa Wawrzyniec Dajczak²⁹. Na Cmentarzu Żydowskim zostało pochowanych kilkunastu oficerów Wojska Polskiego. W niepodległej Polsce, szczególnie w latach dwudziestych XX w., grobami poległych polskich żołnierzy na Cmentarzu Żydowskim opiekował się specjalny Komitet Pań wyznania mojżeszowego, na czele z żoną wiceprezydenta Lwowa Józefą Schleicherową. W okresie międzywojennym część żołnierzy polskich ekshumowano z Cmentarza Żydowskiego³⁰. Groby na kwaterze wojskowej na Cmentarzu Żydowskim zostały

²⁸ W czasie walk polsko-ukraińskich w latach 1918–1919 ucierpiał Cmentarz Żydowski. Został częściowo zdewastowany przez Ukraińców: zniszczono lub uszkodzono około stu nagrobków, m.in. z obelisku na grobie dra Bernarda Goldmanna (1841–1901), powstańca styczniowego i posła do Sejmu Galicyjskiego został usunięty polski orzeł. Została zdemolowana także kaplica cmentarna. *Kronika*, Chwila, 30 V 1919, nr 135.

²⁹ DALO, f. 1, op. 30, spr. 4489; f. 1, op. 50, spr. 168, s. 6. Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie (dalej: CDIAL), f. 701, op. 1, spr. 376.

³⁰ W spisie dokonanym w końcu lat trzydziestych XX w., na kwaterze wojskowej Cmentarza Żydowskiego znajdowały się co najmniej 83 groby żołnierzy i oficerów. Z tej liczby najmniej 25 poległo w latach 1918–1920, w walkach z Ukraińcami i bolszewikami. Wśród nich byli: chorąży Henryk Pollak (1895–21 XI 1918); ppor. Salomon Pelz (1887–22 XI 1918); por. Seweryn Buxbaum (14 III 1895–4 XII 1918); ppor. Adam Garfein (+6 I 1919), ciężko ranny w walce o Persenkówkę, zmarł w szpitalu na Politechnice; por. Marian Schmelz (10 V 1895–11 V 1919), legionista 1 Brygady; ppor. Zygmunt Poch (11 IV 1897–1 VII 1919); ppor. Otto Leñtsch (16 II 1895–10 XII 1919); ppor. Filip Liebermann (+17 XII 1919), l. 37; mjr Marek Alojzy Dorman (6 IV 1870–22 XII 1919); ochotnik Teofil Moilinger (21 I 1895–14 I 1920); por. Natan Meisner (15 XII 1886–18 I 1920); ppor. Józef Poriser (1896–29 VIII 1920). Najmłodszym pochowanym był 14-letni ochotnik Maciej Gitelmacher (+15 X 1920). Na Cmentarzu Żydowskim w końcu lat trzydziestych XX w. było nadal 45 mogił z czasów pierwszej wojny światowej. Było też co naj-

zniszczone wraz z całym cmentarzem w czasie okupacji niemieckiej, po rozstrzelaniu w styczniu 1943 r. członków Rady Żydowskiej (Judenratu). Resztki pamiątkowego obelisku wojennego istniały jeszcze w latach pięćdziesiątych XX w. W czasie radzieckiej Ukrainy, w latach sześćdziesiątych XX w., na zniszczonej kwaterze wojennej zostały wybudowane garaże.

Podczas pierwszej wojny światowej, głównie w latach 1914–1915, powstały cmentarze wojenne w miejscowościach pod Lwowem, na terenie powiatu lwowskiego.

Cmentarz wojenny w Brzuchowicach

Początkowo niewielki cmentarz wojenny został założony w Brzuchowicach przy drodze do Lwowa, w pobliżu także małego cmentarza gminnego. Po wyparciu wojsk rosyjskich z Brzuchowic i Lwowa, gdy powróciła wojskowa administracja austriacka, w październiku i listopadzie 1915 oraz w maju 1916 r. dokonano spisu grobów żołnierskich na terenie Brzuchowic, Borek Dominikańskich, Borek Janowskich i Grzędy. Na przełomie 1916 i 1917 r. zaczęły się na terenie tych miejscowości prace ekshumacyjne. Szczątki żołnierzy przenoszono na cmentarz wojenny w Brzuchowicach, który Austriacy nazwali „Cmentarzem Bohaterów”. Po zakończeniu działań wojennych, w okresie II Rzeczypospolitej na tym cmentarzu zostali też pochowani żołnierze austriaccy i rosyjscy, ekshumowani z terenu innych podlwowskich miejscowości, leżących na północ od miasta. Od 25 do 30 I 1939 r. pracownicy lwowskiej Dyrekcji Robót Publicznych w obecności sołtysa Andrzeja Kostkiewicza oraz przodownika policji Kazimierza Harasza przeprowadzili ekshumację na cmentarzu wojennym. Z grobów wydobyto szczątki 176 żołnierzy i przewieziono je na cmentarz wojenny w Zaszkanie³¹.

---

mniej 8 nagrobków zmarłych w okresie międzywojennym (w latach 1922–1937) kombatantów i oficerów Wojska Polskiego. Tutaj spoczęli m.in. żołnierz Legionów Polskich Zygmunt Chelmiński (+31 VIII 1926) oraz płk Józef Misch (+13 XI 1928), oficer armii austriackiej, Komendant Placu w listopadzie 1918 r., wreszcie oficer Wojska Polskiego w niepodległej Polsce. DALO, f. 1, op. 30, spr. 4466. Należy podkreślić, że na Cmentarzu Żydowskim zostali pochowani w okresie międzywojennym polscy patrioci pochodzenia żydowskiego, w tym powstańcy styczniowi. Na przykład 13 II 1920 r. został pochowany, zmarły 11 lutego w wieku 78 lat Maurycy Jেকেles, doktor prawa, adwokat, komisarz rządu narodowego z 1863 r. na powiaty żółkiewski i rawski.

³¹ DALO, f. 1, op. 30, spr. 4207, s. 6; spr. 3732, s. 120.

Cmentarz wojenny w Lesienicach

Po ponownym zajęciu Lwowa i okolicy w 1915 r. wojskowe władze austriackie utworzyły na terenie browaru w Lesienicach obóz jeniecki. W 1917 r. powstała w zabudowaniach browaru tzw. stacja prelustracyjna, w której przebywali na kwarentannie stopniowo powracający z niewoli rosyjskiej żołnierze austriaccy³². Część z przebywających w Lesienicach jeńców rosyjskich i powracających z niewoli żołnierzy armii austro-węgierskiej zmarła. Zostali pochowani na małym cmentarzu wojennym w lesie koło fabryki drożdży w Lesienicach. W okresie II Rzeczypospolitej na tym cmentarzu zostali pochowani kolejni żołnierze austriaccy i rosyjscy polegli w latach 1914–1915, ekshumowani z pól, łąk i lasów oraz z cmentarzy gminnych i parafialnych w miejscowościach pod Lwowem. W drugiej połowie lat dwudziestych XX w. i w marcu 1930 r. zostali tutaj także pochowani ekshumowani w różnych miejscowościach pod Lwowem, polscy żołnierze polegli w wojnie polsko-ukraińskiej w latach 1918–1919 i wojnie polsko-bolszewickiej z 1920 r. Na cmentarzu wojennym w Lesienicach zostało pochowanych co najmniej 71 polskich żołnierzy. W pierwszych latach trzydziestych XX w. w urzędowych dokumentach oficjalnie nazywano go „Cmentarzem wojennym polskim w gminie Lesienice”. W okresie międzywojennym na cmentarzu stał wysoki drewniany krzyż. Robotnicy zatrudnieni przez wojewódzką Dyрекcję Robót Publicznych w sierpniu 1933 r. otoczyli cmentarz drutem kolczastym³³. Drużyna Grobownictwa Wojennego Dyрекcji Robót Publicznych we Lwowie, kierowana przez Ukraińca Dmytra Polityło w dniach 21–24 III 1934 r. w obecności wójta gminy Lesienice Jana Razniaka, ekshumowała część z pochowanych na tym cmentarzu żołnierzy polskich, pochowanych w 42 grobach. W 26 trumnach oraz w 11 tzw. „pakach” przewieziono ich wozami konnymi na Cmentarz Obrońców Lwowa³⁴.

³² Na początku 1918 r. przebywało tutaj ponad 2000 żołnierzy, którzy powracali do zdrowia, po okresie niewoli. W tym czasie także ze stacji kolejowej w Lesienicach wysłano 500 żołnierzy do Glinian, na kilkutygodniowe rekonwalescencje; *Drobiazgi*, Wiek Nowy, 10 II 1918, nr 5024. Również po pierwszej wojnie światowej w byłym browarze w Lesienicach znajdował się szpital epidemiologiczny Wojska Polskiego. Jesienią 1920 r. wybuchł w nim duży pożar; *Kronika bieżąca*, Wiek Nowy, 5 XI 1920, nr 5835.

³³ DALO, spr. 4017, s. 9; spr. 4481.

³⁴ Tamże, spr. 4482, 4483.

Cmentarz wojenny w Rzęsnej Polskiej

W Rzęsnej Polskiej na terenie prywatnym urządzono cmentarz wojenny, na którym pochowano żołnierzy austriackich i rosyjskich poległych w latach 1914–1915. Było na tym cmentarzu ponad 80 mogił. W czasie wojny polsko-ukraińskiej w latach 1918–1919 zostały zniszczone krzyże i inne znaki mogilne, które znajdowały się na grobach. Pierwotnie cmentarz był ogrodzony palami drewnianymi i drutem kolczastym. Niemniej jednak już w 1923 r. ogrodzenie było uszkodzone, a pale drewniane pogniły. W II Rzeczypospolitej na tym cmentarzu zostali też pochowani żołnierze rosyjscy i austriaccy, ekshumowani z okolicznych pól i lasów. W końcu lat trzydziestych XX w., gdy na terenie województwa lwowskiego były prowadzone większe prace ekshumacyjne żołnierzy i komasacje cmentarzy wojennych, cmentarz w Rzęsnej Polskiej został zlikwidowany. Ekshumacja na cmentarzu wojennym w Rzęsnej Polskiej odbyła się pomiędzy 25 a 29 XI 1938 r. Z grobów wydobyto w tym czasie szczątki 141 żołnierzy i przewieziono je na cmentarz wojenny w Zaszkwie³⁵.

Cmentarz wojenny w Zaszkwie

Cmentarz wojenny w Zaszkwie z czasów pierwszej wojny światowej był obok miejscowego gminnego cmentarza cywilnego. Pierwotnie zostało na nim pochowanych 77 żołnierzy austriackich, głównie w grobach pojedynczych w pięciu rzędach, którzy polegli w walkach w 1915 r. Na terenie cmentarza stał duży krzyż drewniany. W 1918 r., tuż przed zakończeniem pierwszej wojny światowej austriackie władze wojskowe zaczęły porządkować teren cmentarza. Dostarczyły też na cmentarz krzyże kamienne z nazwiskami poległych żołnierzy. Jednak krzyże nie zostały zamontowane, gdyż wojna się zakończyła i rozpoczęły się walki polsko-ukraińskie. Kamienne krzyże w pierwszej połowie lat dwudziestych XX w. były złożone na terenie cmentarza. W tym czasie cmentarz wojenny był ogrodzony siatką drucianą³⁶. W okresie II Rzeczypospolitej na cmentarz wojenny w Zaszkwie zwożono szczątki żołnierzy z czasów pierwszej wojny światowej, ekshumowane w innych miejscowościach pod Lwowem.

---

³⁵ Tamże, spr. 3732, s. 22; spr. 4210, s. 58.

³⁶ Tamże, spr. 4210, s. 89, spr. 4445, s. 2–5.

Cmentarz wojenny w Glinnej

W czasie walk rosyjsko-austriackich w czerwcu 1915 r. powstał duży cmentarz wojenny w Glinnej, przy drodze w kierunku Nawarii. Pierwotnie zostało tam pochowanych 53 żołnierzy armii austro-węgierskiej. Wśród nich było 5 nieznanych i 2, którzy polegli na początku września 1914 r.³⁷ Na tym cmentarzu zostali również pochowani w okresie walk polsko-ukraińskich żołnierze polscy (co najmniej 13)³⁸ oraz żołnierze ukraińscy. W początkowym okresie istnienia cmentarza władze gminne ogrodziły cmentarz drewnianymi słupkami. Niemniej płot został rozkradziony przez robotników fabrycznych z Nawarii na początku lat dwudziestych XX w. 16 sierpnia 1923 r. rada gminy Glinna powołała dozorcę cmentarza wojennego. Został nim Stanisław Polański³⁹. W 1926 r. cmentarz wojenny był obsadzony żywopłotem i otoczony drutem kolczastym. W tym czasie dozorcą cmentarza z ramienia rady gminy był Grzegorz Kuśpisz. W okresie międzywojennym polskie władze chowały na cmentarzu wojennym w Glinnej żołnierzy rosyjskich i austriackich, których ekshumowali z cmentarzy w innych miejscowościach pod Lwowem. Na przykład w 1923 r. ekshumowano żołnierzy poległych w czasie pierwszej wojny światowej, którzy zostali pochowani na terenie gminy Polanka, i przewieziono ich na cmentarz wojenny w Glinnej. Na tym cmentarzu znaczną liczbę żołnierzy pochowano jesienią 1928 r. Kilkudziesięciu żołnierzy austriackich ekshumowano 9 i 10 XI 1928 r. z miejscowego cmentarza gminnego i okolicznych pól i łąk. W tych dniach przeprowadzono także komasację grobów na cmentarzu wojennym w Glinnej⁴⁰. 12 XI 1928 r. w Zimnej Wodzie zostali ekshumowani żołnierze z miejscowego cmentarza. Wówczas 10 żołnierzy austriackich oraz 6 rosyjskich wydobyto z 2 grobów zbio-

³⁷ Tamże, spr. 3896, s. 9–14.

³⁸ Ciężkie walki z Ukraińcami o Nawarię i Glinną toczyły się 20 IV 1919 r. Wówczas żołnierze z Grupy Wielkopolskiej rozpoczęli natarcie na te miejscowości, wspierani przez artylerię. Nawaria i Glinna zostały zdobyte kosztem 19 zabitych, 137 rannych i 18 zaginionych żołnierzy. Polegli polscy żołnierze w walkach z Ukraińcami pod Nawarię i Glinną zostali też pochowani na cmentarzu gminnym w Nawarii, Kwaterze Obrońców Lwowa i Kresów Wschodnich na Cmentarzu Janowskim i na Cmentarzu Obrońców Lwowa. W kolejnych latach II Rzeczypospolitej część z pochowanych na cmentarzu wojennym w Glinnej polskich żołnierzy została ekshumowana i pochowana na Cmentarzu Obrońców Lwowa.

³⁹ DALO, f. 1, op. 30, spr. 4210, s. 14.

⁴⁰ Tamże, spr. 4483.

rowych. Poza tym z grobów pojedynczych ekshumowano 3 żołnierzy austriackich i 1 rosyjskiego. Wszyscy zostali pochowani na cmentarzu wojennym w Glinnej⁴¹. W dniach 20–23 XI 1928 r. odbyła się ekshumacja 37 żołnierzy pochowanych na cmentarzu gminnym w Dawidowie. Wszyscy ponownie spoczęli w Glinnej⁴². 24 XI 1928 r. z cmentarza gminnego w Czerepieniu ekshumowano i wywieziono do Glinnej szczątki żołnierza rosyjskiego Iwana Pochola⁴³. 26 XI 1928 r. przewieziono na cmentarz w Glinnej szczątki 2 nieznanych z nazwiska żołnierzy rosyjskich ekshumowanych z cmentarza gminnego w Krotoszynie⁴⁴. 11 XII 1928 r. ekshumowano w Nawarii na cmentarzu gminnym 19 żołnierzy austriackich i ponownie pochowano ich na cmentarzu wojennym w Glinnej⁴⁵.

Niemal do końca II Rzeczypospolitej w ramach prowadzonych prac ekshumacyjnych i komasacji grobów w okolicy Lwowa na cmentarz wojenny w Glinnej były przywożone szczątki żołnierzy poległych w czasie pierwszej wojny światowej. Zgodnie z wykazem „Żołnierzy i jeńców poległych lub zmarłych przed 1 XI 1918 r.” sporządzonym przez lwowskie władze wojewódzkie „po komasacji cmentarzy wojennych w lwowskim w 1938 r.” na cmentarzu znajdowały się szczątki 1516 żołnierzy, spoczywających w 207 grobach pojedynczych i 43 grobach masowych. Wśród pochowanych było 994 żołnierzy austriackich, 335 rosyjskich, 1 niemiecki, 75 nieznanych. Ponadto na tym cmentarzu zostało pochowanych 111 żołnierzy ukraińskich poległych podczas wojny polsko-ukraińskiej w latach 1918–1919⁴⁶. Na

⁴¹ Tamże, spr. 4480, s. 115; spr. 4483, s. 134–139. Na terenie gminy Zimna Woda po zakończeniu pierwszej wojny światowej, poza cmentarzem gminnym, podobnie jak w wielu gminach podlowskich zostali pochowani żołnierze austriacy i rosyjscy. Zgodnie z oświadczeniem naczelnika gminy Marcina Zielińskiego z 24 III 1923 r., kierowanym do starostwa powiatowego we Lwowie, nie zostali jeszcze ekshumowani żołnierze polegli podczas pierwszej wojny światowej z gruntów należących do rolników Marcina Bednarskiego i Jana Stachaka z „powodu otoczenia wody”; tamże, spr. 3858, s. 7. W kolejnym oświadczeniu z 6 VIII 1923 r. naczelnik gminy wspomniął, że na terenie gminy na polu należącym do Marcina Bednarskiego jest jedna mogiła „z armii austriackiej”; tamże, spr. 4210, s. 83. W sąsiedniej gminie Zimna Wódka w połowie 1923 r. było siedem mogił zbiorowych z czasów pierwszej wojny światowej na gruntach gminnych oraz jedna mogiła na polu należącym do Piotra Kozaka. Na grobach stały drewniane krzyże, na których nie było tabliczek z nazwiskami pochowanych żołnierzy; tamże, spr. 4210, s. 80; spr. 4473, s. 122–124.

⁴² Tamże, spr. 4483, s. 2–12.

⁴³ Tamże, spr. 4210, s. 55; spr. 4480, s. 51; spr. 4483, s. 13.

⁴⁴ Tamże, spr. 4480, s. 74; spr. 4483, s. 79–80.

⁴⁵ Tamże, spr. 4483, s. 111–113.

⁴⁶ Tamże, spr. 4467.

wojennym cmentarzu w Glinnej zostali także pochowani żołnierze polscy polegli w walce o Lwów w latach 1918–1919. Okręgowa Dyrekcja Robót Publicznych we Lwowie przeprowadziła 18 III 1926 r. ekshumacje ośmiu polskich żołnierzy. Zostali przewiezieni do Lwowa i pochowani na Cmentarzu Obrońców Lwowa⁴⁷.

Miejsca spoczynku żołnierzy w innych miejscowościach powiatu lwowskiego

Większa liczba pochowanych żołnierzy poległych podczas pierwszej wojny światowej była też na terenie gminy Jastrzębków. Tutaj na gruntach prywatnych należących do 6 właścicieli, jak oświadczył pisemnie 2 VIII 1923 r. naczelnik gminy Jan Domański, zostało pochowanych w zbiorowych mogiłach łącznie około 117 żołnierzy. W tym czasie na terenie gminy nie było żadnego cmentarza cywilnego (gminnego lub parafialnego)⁴⁸.

Żołnierze austriaccy i rosyjscy, polegli w czasie walk pod Bartatowem w 1914 r. zostali pochowani w przysiółku Konopnica w gminie Kaltwasser, należącym do parafii rzymskokatolickiej w Zimnej Wodzie. W piśmie z 13 II 1933 r. lwowski Urząd Wojewódzki został poinformowany przez naczelnika gminy Kaltwasser Rudolfa Werschnera, że na cmentarzu wojennym w Konopnicy zostało pochowanych około 150 żołnierzy austriackich i rosyjskich. Cmentarz nie był ogrodzony. Ponadto w tym czasie pojedyncze groby żołnierzy austriackich i rosyjskich były na łąkach i w ogrodach w Konopnicy. Ekshumacja poległych na terenie Konopnicy żołnierzy, którzy leżeli poza cmentarzem wojennym zgodnie z dokumentami archiwalnymi odbyła się 24 i 25 XI 1933 r. Ekshumowanych kilkunastu żołnierzy austriackich i rosyjskich przewieziono na cmentarz wojenny do Ferdynandówki w gminie Stawczany w powiecie gródeckim i tam pochowano w zbiorowym grobie⁴⁹.

Cmentarz wojenny żołnierzy austriackich i rosyjskich był w Żurawnikach. Znajdowały się na nim 52 groby pojedyncze i 1 zbiorowa mogiła. W 1923 r. na grobach pojedynczych nie było już krzyży. Groby były zarośnięte trawą. Jeden duży drewniany krzyż stał na grobie zbiorowym. Cmentarz nie był ogrodzony. Otaczał go wykopany rów. Na ten cmentarz na początku lat dwudziestych XX w. zwożono zwłoki

⁴⁷ Tamże, spr. 4485.

⁴⁸ Tamże, spr. 4210, s. 22.

⁴⁹ Tamże, spr. 3583, s. 4, 25; spr. 4482.

żołnierzy ekshumowane na terenie okolicznych gmin, między innymi z Czarnuszowic⁵⁰.

Niewielki cmentarz wojenny był w Zarudcach, na polu należącym do oo. dominikanów. Znajdowało się na nim 27 mogił. W pierwszej połowie lat dwudziestych XX w. na 15 mogiłach były jeszcze krzyże sosnowe. Większość jednak napisów na tabliczkach umieszczonych na krzyżach była już nieczytelna. Cmentarz był ogrodzony słupkami sosnowymi i drutem kolczastym. Jednak w połowie lat dwudziestych XX w. część ogrodzenia była już zniszczona⁵¹.

Nieduży cmentarz wojenny został urządzony w 1915 r. w Zboiskach. Zgodnie z „Katasterblatt über Soldatengräber” sporządzonym przez austriackie Kriegsgräberinspektion Militärkommando we Lwowie cmentarz wojenny mieścił się 100 kroków od skrzyżowania drogi krajowej do Kamionki Strumiłowej. Jak wynika z dokumentów archiwalnych, zostało na tym cmentarzu pochowanych 25 żołnierzy austriackich w grobach pojedynczych, którzy ponieśli śmierć w walce z Rosjanami 29 VI i 1 VII 1915 r.⁵²

Niewielki cmentarz wojenny powstał w ogrodzie na terenie dworskim w Czerkasach. Pochowano na nim żołnierzy austriackich poległych w 1915 r. w 9 grobach pojedynczych i zbiorowych. Na środku cmentarza stał wysoki krzyż. Zgodnie z „Wykazem żołnierzy poległych lub zmarłych przed 1 XI 1918 r.” sporządzonym w okresie międzywojennym przez Urząd Opieki nad Grobami Wojennymi we Lwowie na tym cmentarzu zostało pochowanych 24 żołnierzy. W okresie II Rzeczypospolitej, w latach dwudziestych XX w., cmentarz został zlikwidowany. Żołnierze pochowani w ogrodzie dworskim oraz w innych miejscach w Czerkasach zostali ekshumowani i przewiezieni na cmentarz gminny w Horbaczach⁵³.

Cmentarz wojenny, otoczony wokół rowem, z mogiłami zbiorowymi, na których już w pierwszych latach II Rzeczypospolitej nie było krzyży, tabliczek ani innych znaków mogiłnych, był w Miłoszowicach. W zbiorowych mogiłach spoczywali żołnierze rosyjscy i austriaccy. Ich liczba w pierwszej połowie lat dwudziestych XX w. była nie znana⁵⁴. Jesienią 1933 r. Dyrekcja Robót Publicznych we Lwowie prowadziła prace ekshumacyjne w kilku miejscowościach powiatu lwowskiego i wydobyte

⁵⁰ Tamże, spr. 4210, s. 49, 86.

⁵¹ Tamże, s. 87.

⁵² Tamże, spr. 4446.

⁵³ Tamże, spr. 4480.

⁵⁴ Tamże, spr. 4210, s. 44.

z różnych miejsc szczątki żołnierzy austriackich lub rosyjskich przewożono na cmentarz wojenny w Miłoszowicach. Między innymi 22 XI 1933 r. odbyła się ekshumacja w Seredycy (Serdycy) na prywatnych polach i w ogrodach 3 żołnierzy rosyjskich i 2 austriackich. Zgodnie z protokołami ekshumacji przy szczątkach znaleziono złote zęby, złote medaliki i drobne monety. Po ekshumacji szczątki żołnierzy przewieziono do Miłoszowic, gdzie spoczęły na cmentarzu wojennym w grobie zbiorowym.

Na większości cmentarzy gminnych i parafialnych w miejscowościach powiatu lwowskiego znajdowało się od kilku do kilkudziesięciu grobów poległych żołnierzy austriackich lub rosyjskich. Groby wojenne były też w innych miejscach, poza cmentarzami, posadowione na gruntach gminnych lub prywatnych. Bardzo często pochowanych żołnierzy z czasów pierwszej wojny światowej upamiętniał jedynie drewniany krzyż bez tabliczki z napisami. Większa liczba pochowanych żołnierzy z czasów pierwszej wojny światowej znajdowała się na cmentarzu gminnym w Barszczowicach. Były tam 2 masowe groby żołnierzy oraz 6 grobów pojedynczych. Kolejne groby znajdowały się poza cmentarzem, na terenie w pobliżu miejscowego kościoła i szkoły. Według dokumentu sporządzonego 15 VII 1916 r. przez wojskowe władze austriackie w Barszczowicach zostało pochowanych łącznie 268 żołnierzy rosyjskich i austriackich, którzy polegli w czasie walk w czerwcu 1915 r.⁵⁵ Na cmentarzu parafialnym w Rokitnie w czasie pierwszej wojny światowej powstała kwatera wojskowa, na której były 33 mogiły. Na tej kwaterze zostało usypanych dodatkowo 9 mogił w czasie wojny polsko-ukraińskiej. Do 1923 r. na kwaterze zachowało się tylko 10 krzyży drewnianych, pozbawionych tabliczek i znaków mogilnych. Nie było krzyży metalowych ani pomników kamiennych. Kwatera wojenna na cmentarzu parafialnym w Rokitnie na początku lat dwudziestych XX w. była ogrodzona słupami drewnianymi i drutem⁵⁶. Niewielka kwatera wojenna była w Winniczkach. Liczyła 16 grobów z pierwszej wojny światowej i po jednym grobie z czasów wojny polsko-ukraińskiej i polsko-bolszewickiej.

W pierwszych latach II Rzeczypospolitej część grobów żołnierskich, z czasów pierwszej wojny światowej, które zostały posadowione na polach, w ogrodach czy na łąkach została zlikwidowana, a szczątki przeniesiono na miejscowe cmentarze gminne lub parafialne. Zgodnie z oświadczeniami „zwierzchności gminnych” z powiatu lwowskiego z 1923 r. nie było pochówków żołnierskich z czasów pierwszej wojny światowej między innymi na terenie gmin: Czerepin, Ganczary, Hołosko

⁵⁵ Tamże, spr. 3868.

⁵⁶ Tamże, s. 59.

Wielkie, Kaltwasser, Kamienopol, Kleparów, Maliczkowice, Milatycze, Mostki, Nagórzany, Pasieki Zubrzyckie, Podciemne, Podsadki, Pustomyty, Rosenberg, Wołków, Wólka Hamulecka, Zagórze, Zamarstynów, Zubrza⁵⁷. W części gmin, do połowy 1923 r. takie pochówki zostały zlikwidowane. W latach 1920–1923 na terenie części gmin w powiecie lwowskim prowadzono prace ekshumacyjne żołnierzy z czasów pierwszej wojny światowej, wojny polsko-ukraińskiej i polsko-bolszewickiej. Na przykład w 1923 r. złożyli oświadczenia naczelnicy gmin Czerepin i Kleparów, że nie było pochówków wojskowych z czasów pierwszej wojny światowej, ale zgodnie ze wspomnianym „Wykazem żołnierzy poległych lub zmarłych przed 1 XI 1918 r.” z 30 września (dla Kleparowa) i 1 XI (dla Czerepina) 1920 r. sporządzonym przez Urząd Opieki nad Grobami Wojennymi we Lwowie na terenie tych gmin zostało pochowanych 5 żołnierzy rosyjskich. Trzech poległo w latach 1914–1915. Dwóch zmarło w 1917 r.⁵⁸ Na początku lat dwudziestych XX w. ekshumacje odbyły się także na terenie innych gmin wymienionych wyżej.

Na terenie powiatu lwowskiego były groby żołnierskie usytuowane na cmentarzach greckokatolickich. Na przykład na cmentarzu przy cerkwi w Rzęsnej Ruskiej obok osób cywilnych było pochowanych 7 żołnierzy austriackich w grobach pojedynczych, w tym 1 nieznanym, którzy zginęli 22 VI 1915 r.⁵⁹ Także na cmentarzu przy cerkwi w Podliskach Małych zostało pochowanych 5 żołnierzy, prawdopodobnie z armii rosyjskiej⁶⁰. Były też przypadki, że poległych żołnierzy rosyjskich pochowano na prywatnych gruntach należących do duchownych greckokatolickich. Tak było na przykład w Krasowie, gdzie na polu należącym do miejscowego proboszcza greckokatolickiego został pochowany żołnierz rosyjski wyznania mojżeszowego o nieznanym nazwisku⁶¹.

Działania w zakresie grobownictwa wojennego w czasie pierwszej wojny światowej i w II Rzeczypospolitej

Po wyparciu wojsk rosyjskich ze Lwowa i okolic, po ciężkich walkach w czerwcu 1915 r., austriacka administracja wojskowa rozpoczęła prace porządkowe w zakre-

⁵⁷ Tamże, s. 18, 20, 32, 34–35, 39–40, 45, 47–48, 53–54, 56, 62–63, 78–79, 85, 91–92.

⁵⁸ Tamże, spr. 4473; spr. 4480.

⁵⁹ Tamże, spr. 3993.

⁶⁰ Tamże, spr. 4210, s. 52.

⁶¹ Tamże, s. 30.

sie grobownictwa wojennego. W pierwszej kolejności sporządzano spisy poległych żołnierzy („Katasterblatt über Soldatengräber”). Kolejnym krokiem były ekshumacje z różnych miejsc poza cmentarzami i komasacje oraz porządkowanie grobów na cmentarzach wojennych lub cywilnych. Austriackie Oddziały Grobownictwa Wojennego już latem 1915 r. zaczęły prowadzić prace porządkowe na cmentarzach wojennych na kontrolowanych terenach Galicji Wschodniej. Jednocześnie też austriackie władze wojskowe zaczęły propagować ideę dbania o groby żołnierskie w społeczeństwie galicyjskim. Na przykład zamierzały wypłacać „nagrody osobom, które położyły szczególne zasługi około konserwacji grobów poległych żołnierzy austro-węgierskiej armii”⁶². Jeżeli zaś chodzi o prace ekshumacyjne i przewóz zwłok na cmentarze na terenach przyfrontowych, to austriacka administracja w kolejnych latach pierwszej wojny światowej regulowała to zarządzeniami. Generalnie na terenie Galicji obowiązywał zakaz ekshumacji i przewozu zwłok w miesiącach letnich, aż do 1 października. Wyjątek stanowiły tereny górskie, gdzie zezwolono ekshumować od 1 września, gdyż już w październiku zalegała tam duża warstwa śniegu, co utrudniało prace ekshumacyjne⁶³.

Chaos towarzyszący pochówkom żołnierzy podczas walk w 1914 i 1915 r. we Lwowie i okolicy dostrzegały galicyjskie instytucje cywilne. Na przykład Polskie Towarzystwo Sztuki Użytkowej w 1915 r. apelowało o uporządkowanie cmentarzy wojennych (również kwater wojennych na cmentarzach gminnych). Domagało się uporządkowania grobów oraz ogrodzenia, otoczenia zielenią lub w inny sposób upamiętnienia miejsc, gdzie zostali pochowani polegli żołnierze. Polskie Towarzystwo Sztuki Użytkowej ogłosiło na początku listopada 1915 r. konkurs na projekty architektoniczne cmentarzy wojennych i kwater żołnierskich na cmentarzach gminnych, włącznie z formą krzyży, nagrobków dla pojedynczych grobów i wspólnych mogił. Najlepsze prace miały być nagrodzone w wysokości od 100 do 200 koron⁶⁴. Jeden z ciekawszych projektów architektury cmentarnej, jaki powstał we Lwowie w 1916 r., był autorstwa architekta Wawrzyńca Dajczaka i dotyczył Cmentarza Janowskiego⁶⁵.

⁶² *Kronika*, Kurier Lwowski, 31 VII 1915, nr 229.

⁶³ *Kronika*, Depesza Lwowska, 22 VI 1917, nr 171; *Ekshumacje*, Kurier Lwowski, 22 IX 1917, nr 445.

⁶⁴ *Konkurs na projekty nagrobków*, Kurier Lwowski, 11 XI 1915, nr 417.

⁶⁵ X. Харчук, *Військові поховання на Янівському цвинтарі у Львові*, *Воєнна історія 3* (2011), s. 52. A. Worobiec, *Nasi wybitni rodacy*, [w:] tegoż, *Trościaniec Wielki. Wieś Ziemi Załozieckiej*, Zielona Góra 1999, s. 103.

Projekt zakładał budowę na polu 28 cmentarza, gdzie spoczywali żołnierze austriaccy, monumentalnego pomnika kamiennego zwieńczonego prostym dużym krzyżem upamiętniającym żołnierzy pochowanych w latach 1914–1915. Kwatera żołnierzy austriackich miała składać się z 2 masowych mogił o kształcie prostokątów. Większa o wymiarach 39,30 × 2,40 m, a mniejsza o wymiarach 25 × 2,40 m. Mogiły miały być ogrodzone. Projekt został zatwierdzony 28 III 1916 r. przez lwowską administrację cmentarzy wojennych (Verwaltung der Militär-Friedhöfe Lemberg) oraz dowództwo 2. Armii austro-węgierskiej⁶⁶. Jednak do budowy tej jak i kilku innych kwater wojennych nie doszło. Projekty architektoniczne na cmentarzach nie zostały zrealizowane ze względów finansowych. W budżecie Austrii w kolejnych latach wojny nie było wystarczających środków na architekturę cmentarzy wojennych w Galicji Wschodniej. Poza tym austriackie władze wojskowe planowały ekshumację pochowanych żołnierzy we Lwowie i okolicy i komasację grobów, w tym celu chciały utworzyć odrębny duży cmentarz. Aby to przedsięwzięcie zrealizować, Inspekcja Grobów Wojskowych we Lwowie jesienią 1916 r. przedłożyła magistratowi Lwowa projekt utworzenia nowego cmentarza wojskowego, prosząc o wyznaczenie odpowiedniego miejsca. Magistrat lwowski 6 X 1916 r. uznał, że najlepszym miejscem na cmentarz będzie teren folwarku miejskiego położony na gruntach graniczącej z miastem gminy Zamarstynów (tzw. Błonia Zamarstynowskie), w pobliżu tamtejszego cmentarza gminnego. 9 X 1916 r. taką lokalizację cmentarza wojskowego zatwierdziła Rada Przyboczna przy prezydencie miasta, następnie, po kilku wizjach lokalnych przeprowadzonych przez komisje wojskowe, zgodę wyraziło dowództwo austriackiej 2. Armii. Ostatecznie 2 IV 1917 r. miejsce zatwierdził galicyjski Wydział Krajowy. Wszelkie koszty związane z założeniem i funkcjonowaniem cmentarza miało ponosić wojsko⁶⁷. Jednak sprawa utworzenia cmentarza wojennego ugrzęzła w procedurach wiedeńskiej biurokracji, chociaż departament budownictwa lwowskiego urzędu miejskiego projektował cmentarz (mauzoleum, kaplicę, kwatery, w tym żołnierzy zasłużonych). Po pokoju brzeskim w 1918 r. Austriacy zrezygnowali z projektu utworzenia nowego cmentarza wojennego na przedmieściu Lwowa. Istniejąca na Cmentarzu Janowskim duża kwatera wojenna została ogrodzona w czasie pierwszej wojny światowej. Po wojnie, w odrodzonej Polsce, w pierwszej połowie

⁶⁶ DALO, f.1, op. 30, spr. 3692. Plan Janowskiego wojskowego cmentarza we Lwowie.

⁶⁷ DALO, f. 2, op. 4, spr. 1271, s. 59 i n. *Nowy cmentarz wojskowy*, Kurier Lwowski, 10 X 1916, nr 506; П. Гранкін, *3 історії військових цвинтарів Львова (1914–1918 р.)*, Галицька брама 5–6 (1999).

lat dwudziestych XX w., kwatera popadała w ruinę. W 1926 r. wojewódzki oddział Polskiego Towarzystwa Opieki nad Grobami Bohaterów we Lwowie uporządkował na Cmentarzu Janowskim groby żołnierzy austriackich i obetonował ogrodzenie⁶⁸.

W ostatnim roku pierwszej wojny światowej problematyka grobownictwa wojennego na wschodnich terenach monarchii habsburskiej nabrała szerszego charakteru. Między innymi pod patronatem cesarza Karola I w Grazu w Styrii na początku maja 1918 r. odbyła się pierwsza wystawa grobów wojennych, którą otworzył minister do spraw Galicji Juliusz Twardowski, w obecności między innymi przedstawicieli Inspekcji Grobów Wojennych ze Lwowa i Lublina.

W schyłkowym okresie pierwszej wojny światowej we Lwowie zaczął działać Komitet Organizacyjny Oddziału Towarzystwa Wzajemnej Pomocy Byłych Legionistów, który domagał się komasacji grobów poległych legionistów i utworzenia dla nich na Cmentarzu Łyczakowskim odrębnej kwatery. 14 VII 1918 r. Komitet zwrócił się z pismem do rady miejskiej w tej sprawie. W piśmie wskazał na znaczną liczbę lwowian biorących udział w walkach w ramach Legionów Polskich, z których wielu poległo. Podkreślił, że

podobnie, jak uczestnicy walk z lat 1863/64 stworzyli na cmentarzu trwałą, a najwspanialszy pomnik z grobów, kryjących śmiertelne szczątki Ich bohaterów, tak i przebywający obecnie we Lwowie byli uczestnicy walk legionowych pragną już dać również podwaliny pod utworzenie takiego pomnika lat 1914–1918, cmentarza legionowego, który by zaświadczył potomności, że wierni tradycji bohaterów walk narodowych lat minionych, na hasło rzucone Niepodległości Ojczyzny broń chwyciliśmy⁶⁹.

Komitet Organizacyjny Oddziału Towarzystwa Wzajemnej Pomocy Byłych Legionistów do pisma załączył projekt uchwały, którą poddawał pod rozagę radnym miejskim. Projekt zakładał utworzenie kwatery dla byłych uczestników walk w ramach Legionów Polskich z lat 1914–1918 na nekropoli łyczakowskiej. Pomysł ten jednak nie został zrealizowany do 1 XI 1918 r., do czasu wybuchu walk polsko-ukraińskich i w czasie II Rzeczypospolitej. Zgodnie z ewidencją Referatu Grobownictwa Urzędu Wojewódzkiego we Lwowie, w okresie międzywojennym na terenie

---

⁶⁸ *Sprawozdanie Polskiego Towarzystwa Opieki nad Grobami Bohaterów (Towarzystwa Polskiego Żałobnego Krzyża) za rok 1926*, Lwów 1927, s. 8. W sprawozdaniu jest mowa o naprawie pomnika, ale prawdopodobnie chodziło o pomnik, który był na cmentarzu wojennym na Łyczakowie.

⁶⁹ B. Patlewicz, R. Tomczyk, *Cmentarz Janowski*, s. 207.

ówczesnego województwa lwowskiego znajdowały się 82 mogiły polskich legionistów, którzy polegli w czasie pierwszej wojny światowej, do 1 XI 1918 r. Groby te znajdowały się w 14 miejscowościach⁷⁰.

Po zakończeniu pierwszej wojny światowej i wojny polsko-ukraińskiej zarząd nad cmentarzami wojennymi i szersza kwestia grobownictwa wojennego na terenie Galicji Wschodniej/Małopolski Wschodniej była w gestii Wojska Polskiego. Administracja wojskowa przejęła pozostawioną na miejscu dokumentację (część dokumentów związanych z grobownictwem wojennym została zniszczona lub wywieziona przez Austriaków). Pozostał też po armii austriackiej skromny fundusz przeznaczony na ten cel, w wysokości ok. 625 tysięcy koron⁷¹. Odrodzone państwo polskie było zobowiązane na mocy traktatów w Saint-Germain oraz wersalskiego i ryskiego do opieki nad cmentarzami wojennymi, które znajdowały się na jego terytorium. Spuścizną działań Rosjan i Austriaków w zakresie grobownictwa wojennego był też problem odszkodowań dla prywatnych właścicieli gruntów, na których władze okupacyjne i zaborcze założyły cmentarze wojenne. Między innymi problem ten był podnoszony w pierwszej połowie lat dwudziestych XX w. we Lwowie i na terenie powiatu lwowskiego. Stanowisko rządu polskiego w sprawie odszkodowań za grunty przeznaczone pod pochówki wojskowe z czasów pierwszej wojny światowej było negatywne. Ministerstwo Robót Publicznych w piśmie z 11 XI 1924 r. skierowanym do Okręgowej Dyrekcji Robót Publicznych Urzędu Wojewódzkiego we Lwowie stwierdziło, że rząd polski nie ponosi odpowiedzialności materialnej w stosunku do poszkodowanych właścicieli gruntów, „gdyż cmentarze były zakładane nie przez władze polskie, lecz władze i komendy zaborcze oraz okupacyjne”⁷². Przykładowo postępowanie sądowe przeciwko skarbowi państwa w sprawie gruntów, na których był duży cmentarz wojenny obok Cmentarza Łyczakowskiego, toczyło się z powództwa Karoliny Bodnar i innych właścicieli. Sąd apelacyjny we Lwowie w wyroku z 10 XI 1925 r. oddalił skargę właścicieli nieruchomości zajętych na cmentarz wojenny. W uzasadnieniu wyroku sąd apelacyjny we Lwowie powołał się na art. 171 traktatu w Saint-Germain, gdzie Polska przyjęła na siebie „obowiązek szanowania i utrzymania grobów żołnierzy”⁷³. W sekwencji wyroku znalazł się zapis, że decyzja o tym,

⁷⁰ DALO, f. 2, op. 4, spr. 1271, s. 87; f. 1, op. 30, spr. 3686, s. 137.

⁷¹ B.K. Truskowski, *Z prac nad prawnym uregulowaniem ochrony i opieki nad grobami wojennymi w II Rzeczypospolitej*, Czasopismo Prawno-Historyczne 2 (2020), s. 240.

⁷² DALO, f. 1, op. 30, spr. 4482, s. 67; spr. 4426, s. 12.

⁷³ Tamże, spr. 4426, s. 13. Spór o grunty, na których mieścił się cmentarz wojenny przy Cmenta-

czy groby mają pozostać na danym miejscu, czy zwłoki tam pochowane mają być przeniesione, należy do właściwej komisji opiekującej się grobami.

We Lwowie i na terenie powiatu lwowskiego w pierwszych latach II Rzeczypospolitej niewiele się działo w kwestii grobownictwa wojennego z czasów pierwszej wojny światowej. W tym czasie w większym stopniu skupiono się na pochówkach polskich żołnierzy poległych w czasie wojny polsko-ukraińskiej z lat 1918–1919. Ekshumacji pochowanych polskich żołnierzy dokonywała administracja wojskowa lub na własną rękę rodziny poległych. Ministerstwo Spraw Wojskowych wydawało przepisy regulujące sprawę ekshumacji żołnierzy. Po zakończeniu walk polsko-ukraińskich, w lipcu 1919 r. powstała we Lwowie Straż Mogił Polskich Bohaterów na czele z niestrudzoną w pracy społecznej żoną prezydenta miasta, Kazimierą Neumanową. Stowarzyszenie opiekowało się grobami polskich żołnierzy pochowanych na Cmentarzu Obrońców Lwowa, utworzonym obok Cmentarza Łyczakowskiego. Zabiegało u cywilnych władz administracyjnych oraz wojskowych o ekshumacje polskich żołnierzy na terenie Lwowa i okolicznych miejscowości, następnie grzebanie ich na Cmentarzu Obrońców Lwowa. W okresie międzywojennym Straż Mogił Polskich Bohaterów, mająca siedzibę przy ul. Łyczakowskiej 3, podjęła się budowy monumentalnego Cmentarza Obrońców Lwowa wraz z kaplicą, dwuskrzydłowymi katakumbami i pomnikiem Chwały. Wybudowała również pomnik Obrońców Lwowa w Persenkówce⁷⁴.

Po wojnie polsko-ukraińskiej na terenie Lwowa i powiatu lwowskiego aktywność wykazywali członkowie sejmowej Komisji Śledczej do zbadania Okrucieństw Ukraińskich w Małopolsce Wschodniej popełnionych w latach 1918–1919, pod kątem pochówków pomordowanych polskich jeńców wojennych i cywilów. Na przykład 26 IV 1920 r. członkowie sejmowej Komisji Śledczej do zbadania Okrucieństw

---

rzu Łyczakowskim, należące do rodziny Bednarów i innych rodzin, zakończył się decyzją zarządu miasta Lwowa. 4 VIII 1936 r. władze miasta podjęły uchwałę o zakupie 16 880 metrów kwadratowych gruntu należącego do prawnego wówczas właściciela Adolfa Bodnara i innych właścicieli, na których mieścił się cmentarz żołnierzy austriackich, za kwotę 69 609 zł. Po tej decyzji „Lwowski Dziennik Narodowy” pisał, że „jest to wydatek, który «zamortyzuje się» szybko [...] przez zakup nowego kawałka gruntu stosunkowo piękny cmentarz Łyczakowski będzie otwarty przez długie jeszcze lata”. *Cmentarz Łyczakowski będzie rozszerzony*, Lwowski Dziennik Narodowy, 8 VIII 1936, nr 216.

⁷⁴ DALO, f. 1, op. 30, spr. 2421, s. 20. Na temat Cmentarza Obrońców Lwowa szerzej zob.: J. Białynia Cholodecki, *Cmentarz Obrońców Lwowa. Poświęcenie kaplicy na cmentarzu i pomnika na Persenkówce*, [w:] *W obronie Lwowa i Kresów Wschodnich. Polegli od 1-go listopada 1818 do 30-go czerwca 1919 r.*, Lwów 1926; S.S. Nicieja, *Cmentarz Obrońców Lwowa*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990; tenże, *Panteon Orląt Lwowskich 1918–1992: powstanie, unicestwienie, odbudowa*, Warszawa 1992.

Ukraińskich w Małopolsce Wschodniej popełnionych w latach 1918–1919 przebywali na cmentarzu gminnym w Lesienicach. Wówczas przeprowadzono ekshumację części zamordowanych Polaków. Następnie 17 V 1920 r. pod nadzorem komisji sądowo-lekarskiej na cmentarzu w Lesienicach została przeprowadzona ekshumacja zamordowanych polskich żołnierzy, których szczątki przeniesiono na Cmentarz Obrońców Lwowa⁷⁵.

Po przejęciu spraw grobownictwa wojennego przez Ministerstwo Robót Publicznych od 1923 r. we Lwowie działał Urząd Grobownictwa Wojennego w ramach Okręgowej Dyrekcji Robót Publicznych. Kierował nim Józef Białynia Chołodecki. Szersza aktywność w sprawie grobownictwa wojennego z czasów pierwszej wojny światowej pojawiła się we Lwowie i na terenie powiatu lwowskiego z chwilą, gdy do ochrony grobów i cmentarzy wojennych z inicjatywy i pod patronatem rządu powołano w 1922 r. Towarzystwo Polskiego Żałobnego Krzyża, które w 1925 r. zmieniło nazwę na Polskie Towarzystwo Opieki nad Grobami Bohaterów. Towarzystwo wykonywało zadania w zakresie grobownictwa wojennego we współpracy z administracją państwową⁷⁶. 13 I 1923 r. centralny Oddział Grobownictwa Wojennego, który wchodził w skład Ministerstwa Robót Publicznych polecił lwowskiej Okręgowej Dyrekcji Robót Publicznych we Lwowie „bezwłocznie przystąpić do

⁷⁵ *Kronika bieżąca*, Wiek Nowy, 30 IV 1920, nr 5681; 19 V 1920, nr 5695; *W obronie Lwowa i Kresów Wschodnich. Polegli od 1-go listopada 1918 do 30 czerwca 1919 r.*, Lwów 1926, s. 137.

⁷⁶ Polskie Towarzystwo Opieki nad Grobami Bohaterów poza cmentarzami wojennymi z okresu pierwszej wojny światowej opiekowało się we Lwowie grobami na kwaterach powstańców listopadowych i styczniowych (łącznie 279 grobów) znajdujących się na Cmentarzu Łyczakowskim. Do tego 703 grobami rozrzuconymi po całym cywilnym Cmentarzu Łyczakowskim powstańców kościuszkowskich, żołnierzy napoleońskich, rewolucjonistów z 1848 r. oraz powstańców z 1863 r. Opiekę nad grobami wojennymi na Cmentarzu Janowskim Polskie Towarzystwo Opieki nad Grobami Bohaterów zaczęło rozrzucać w 1926 r. Niemniej dopiero w połowie lat trzydziestych XX w. we współpracy z wojewódzkimi władzami administracyjnymi rozpoczęło budowę Kwatery Obrońców Lwowa i Kresów Wschodnich z lat 1918–1920 na Cmentarzu Janowskim. Zakończono budowę w lipcu 1939 r. Na terenie województwa lwowskiego pod opieką Towarzystwa znajdowało się do wybuchu drugiej wojny światowej łącznie 4410 pojedynczych i masowych mogił oraz 515 cmentarzy wojennych. DALO, f. 1, op. 30, spr. 3736. *Referat w sprawie wniosku o fuzję Straży Mogił Polskich Bohaterów z Polskim Towarzystwem Opieki nad Grobami Bohaterów*, Lwów, 31 I 1939, s. 2–3. Nie jest znany efekt poszukiwań na terenie województwa lwowskiego grobów żołnierzy Księstwa Warszawskiego poległych w czasie wojny z Austrią w 1809 r. Poszukiwania grobów żołnierzy Księstwa Warszawskiego poleciło Ministerstwo Robót Publicznych reskryptem z 4 VI 1925 r.

przeprowadzenia ekshumacji (ściągnięcie porozrzucanych mogił na wspólne cmentarze) na terenie województwa”. Oddział Grobownictwa Wojennego Ministerstwa Robót Publicznych polecił przeprowadzać ekshumacje kompleksowo w gminach na terenie województwa lwowskiego, tak aby dana gmina „była zupełnie oczyszczona z porozrzucanych mogił, po czym dopiero należy przystąpić do ekshumacji w gminie dalszej”⁷⁷. Główną barierą przeprowadzenia sprawnie i szybko procesu ekshumacji i komasacji grobów wojennych na terenie województwa lwowskiego była bariera finansowa. W takiej sytuacji Okręgowa Dyrekcja Robót Publicznych we Lwowie 16 XI 1925 r. zwróciła się do władz gmin o współpracę w pracach ekshumacyjnych:

Pomimo iż upłynęło lat 7 od czasu wojny światowej, względnie lat 5 z bolszewikami, widnieje jeszcze wiele mogił po lasach i w zagrodach wiejskich, które utrudniają ludności załatwianie spraw gospodarczych. Władze państwowe przeprowadzają wprawdzie w ciągu miesięcy zimowych ekshumację zwłok żołnierzy na miejscowe cmentarze, nie są jednak w możności wobec braku środków materialnych załatwić w krótkim czasie z tymi robotami. Zakończenie tych robót potrwałoby bez wątpienia jeszcze lat dziesiątki [...] O ile jakaś gmina oświadczy gotowość takiego współdziałania przy wyjmowaniu z pól zwłok to taka gmina będzie miała pierwszeństwo i sprawa ekshumacji będzie w odnośnej gminie zaraz zarządzana w przeciwnym razie czekać by musiała na to jeszcze lat parę⁷⁸.

Część gmin pod Lwowem podjęło współpracę w zakresie ekshumacji wojennych. Niestety Okręgowa Dyrekcja Robót Publicznych we Lwowie nie dysponowała odpowiednimi środkami w budżecie w kolejnych latach II Rzeczypospolitej. Stąd też działania ekshumacyjne i komasacyjne grobów na terenie powiatu lwowskiego prowadzono do wybuchu drugiej wojny światowej. Trudna sytuacja w zakresie grobownictwa wojennego była także na terenie innych powiatów województwa lwowskiego⁷⁹.

⁷⁷ DALO, f. 1, op. 30, spr. 4426.

⁷⁸ Tamże.

⁷⁹ Na przykład w piśmie kierowanym do władz gmin powiatu Mościska z 8 VII 1925 r. starosta pisał, że „stan grobownictwa wojennego jest w wysokim stopniu zaniedbany i zniszczony jak również w dalszym ciągu na porządku dziennym ludność wiejska zaorywa i zaciera ślady całego szeregu mogił wojennych i to przeważnie we Wschodniej Małopolsce złożona z narodowości ruskiej i żydowskiej nie żywi żadnego pietyzmu dla pamięci poległych”. Starosta powiatu mościckiego odniósł się także do niszczenia grobów polskich żołnierzy, którzy zginęli podczas wojny polsko-ukraińskiej. Stwierdził, że ludność ukraińska i żydowska w przypadku grobów polskich żołnierzy działa „na przekór społeczeństwu i władzom państwowym i niszczy rozmyślnie mogiły, krzyże i ogrodzenia cmentarzy”; tamże.

W okresie drugiej wojny światowej na terenie Małopolski Wschodniej, w tym na terenie Lwowa i powiatu lwowskiego powstały obok dawnych cmentarzy wojennych z lat 1914–1920 kolejne cmentarze wojenne i kwatery na cmentarzach gminnych. Polegli żołnierze polscy i niemieccy spoczęli między innymi na dwóch wielkich nekropoliach Lwowa – łyczakowskiej i janowskiej, a także na Cmentarzach – Zamarstynowskim i Kleparowskim. Poza Lwowem żołnierze polscy spoczęli na cmentarzach w Hołosku i Zboiskach. Żołnierze niemieccy na cmentarzu w Weinbergen koło Winnik. W czasie okupacji niemieckiej został zniszczony wspomniany wcześniej Cmentarz Żydowski we Lwowie, gdzie znajdowała się kwatery wojenna. Pozostałe cmentarze i kwatery wojenne z lat 1914–1920 przetrwały drugą wojnę światową. Żołnierze Armii Czerwonej polegli w 1944 r. w czasie walk z Niemcami, następnie w latach 1944–1950 z UPA, zostali pochowani we Lwowie na cmentarzu „Chołm Sławy”, a także na austriackim cmentarzu wojennym.

W lutym 1948 r. została ukończona budowa mauzoleum żołnierzy Armii Czerwonej na dawnym cmentarzu żołnierzy rosyjskich „Chołm Sławy”. W mauzoleum znajduje się 255 grobów w 13 rzędach oraz 3 mogiły zbiorowe ze szczątkami 65 żołnierzy. W okresie radzieckiej Ukrainy w mauzoleum zostało pochowanych także 28 zmarłych, którzy otrzymali honorowy tytuł Bohatera Związku Radzieckiego. W okresie niepodległej Ukrainy, w 1992 r. radni Lwowa przyjęli uchwałę o likwidacji mauzoleum. Niemniej jednak uchwała nie została wykonana, a z czasem anulowana. Po drugiej wojnie światowej, w latach 1946–1947 zostały zniszczone groby żołnierskie z czasów pierwszej wojny światowej na austriackim cmentarzu wojennym. W okresie radzieckiej Ukrainy na byłym austriackim cmentarzu wojennym, nazywanym Polem Marsowym, zostało stworzone także mauzoleum żołnierzy radzieckich. W okresie niepodległej Ukrainy pochowano tutaj szczątki części pomordowanych w 1941 r. przez NKWD więźniów z więzienia przy ul. Zamarstynowskiej. W najnowszych czasach wzdłuż muru Cmentarza Łyczakowskiego, przy ul. Miecznikowa władze ukraińskiego Lwowa wybudowały memoriał UPA, gdzie znajduje się w jednym rzędzie kilkanaście grobów⁸⁰. W końcu 2016 r. na posiedzeniu państwowej komisji międzyresortowej w sprawach upamiętnienia ofiar wojen i represji politycznych w Kijowie podniesiono kwestię budowy memoriału na terenie dawnego austriackiego cmentarza wojennego we Lwowie, który miał upamiętniać żołnierzy poległych w czasie pierwszej wojny światowej. Sprawa jednak nie nabrała realnego wymiaru.

⁸⁰ Główny memoriał UPA znajduje się w centralnym miejscu Cmentarza Łyczakowskiego, obok budynku administracyjnego przy wejściu na cmentarz.

Na terenie powiatu lwowskiego większą liczbę poległych żołnierzy sowieckich w walce z UPA w latach 1944–1950 pochowano na cmentarzu w Brzuchowicach, w miejscu, gdzie była wcześniej kwatera polskich żołnierzy, biorących udział w wojnie polsko-ukraińskiej w latach 1918–1919. Polską kwaterę zniszczono. Także na cmentarzu w Winnikach znajduje się kwatera poległych w 1944 r. radzieckich czołgistów. Na innych cmentarzach gminnych na terenie dawnego powiatu lwowskiego nie ma odrębnych kwater żołnierzy Armii Czerwonej z czasów drugiej wojny światowej.

Po drugiej wojnie światowej, w okresie radzieckiej Ukrainy zostały zlikwidowane cmentarze wojenne i kwatery żołnierskie na cmentarzach gminnych w miejscowościach dawnego powiatu lwowskiego z czasów pierwszej wojny światowej. W okresie niepodległej Ukrainy zadbano o miejsca, gdzie zostali pochowani żołnierze Ukraińskiej Galicyjskiej Armii z czasów wojny polsko-ukraińskiej w latach 1918–1919. W tych miejscach pobudowano charakterystyczne ziemne kurhany z krzyżami oraz wzniesiono pomniki. Szczególnie dużo pomników powstało w rocznicę stulecia walk w 2018 r. Do czasów współczesnych w miejscowościach na terenie dawnego powiatu lwowskiego zachowało się bardzo mało śladów, które wskazywałyby, że kiedyś były tam cmentarze wojenne lub kwatery wojenne z czasów pierwszej wojny światowej.

Od początku walk rosyjsko-ukraińskich w Donbasie w 2014 r. na cmentarzach we Lwowie oraz w miejscowościach wokół miasta zostały usypane mogiły poległych tam ukraińskich żołnierzy. Wraz z podjęciem przez Rosję 24 II 1922 r. działań wojennych na szeroką skalę na terenie Ukrainy na tych cmentarzach przybyły kolejne groby ukraińskich żołnierzy.

Nadesłany: 10 IV 2022

Nadesłany po poprawkach recenzyjnych: 6 III 2023

Zaakceptowany: 15 III 2023

Prof. dr hab. Ryszard Tomczyk

Instytut Historyczny, Uniwersytet Szczeciński

Krakowska 71/79, 71-017 Szczecin

e-mail: rtomczyk10@wp.pl

Résumé

Military burials from World War I in Lvov and the Lvov region. Outline of the issue

During World War I, in 1914–1915, battles between Russia and Austria-Hungary were fought around Lviv. Soldiers of the Russian and Austro-Hungarian armies who fell on the battlefields were buried in war cemeteries created near the front line or in existing civilian municipal or parish cemeteries, but also in the place where they died. Single or mass soldier graves were created in various places. In forests, fields, meadows, home gardens, churches and Orthodox churches. Soldiers who died as a result of wounds or infectious diseases in Lviv hospitals were mostly buried in war cemeteries established in the city by the military administration, as well as in the Janowski Cemetery (Janowski Cemetery- chodzo Cmentarz Janowski we Lwowie), where before World War I there were quarters intended for the dead Austrian soldiers of the Lviv garrison. After the Russians were pushed out of Lviv in 1915, the Austrian military administration undertook exhumation work and commemorated soldiers' graves. After the end of the Polish-Ukrainian fighting in 1918–1919, the Polish military administration, then the civilian administration, carried out further exhumation work and commassified graves in cemeteries in Lviv and the Lviv district. The work continued until the outbreak of World War II. After World War II, the communist authorities liquidated war cemeteries in Lviv and the surrounding areas, as well as war quarters in civilian cemeteries from the First World War.

Bibliografia/Bibliography

Archiwa

Archiwalny Oddział Rady Miasta Lwowa

fond 429, opis 1

Archiwum Państwowe Obwodu Lwowskiego we Lwowie

fond 1, opis 30

Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie

fond 701, opis 1

Referat w sprawie wniosku o fuzję Straży Mogił Polskich Bohaterów z Polskim Towarzystwem Opieki nad Grobami Bohaterów, Lwów, 31 I 1939

Prasa

- „Chwila”, Lwów
„Depesza Lwowska”, Lwów
„Kurier Lwowski”, Lwów
„Kurier Powszechny”, Lwów
„Lwowski Dziennik Narodowy”, Lwów
„Słowo Polskie”, Lwów
„Wiek Nowy”, Lwów

Opracowania

- Białynia Chołodecki J., *Cmentarz Obrońców Lwowa. Poświęcenie kaplicy na cmentarzu i pomnika na Persenkówce*, [w:] *W obronie Lwowa i Kresów Wschodnich. Polegli od 1-go listopada 1818 do 30-go czerwca 1919 r.*, Lwów 1926
- Białynia Chołodecki J., *Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914–22 czerwca 1915)*, Lwów 1930
- Białynia Chołodecki J., *Wspomnienia z lat niedoli i niewoli 1914–1918*, Lwów 1919.
- Duda O., *Cmentarze I wojny światowej w Galicji Zachodniej 1914–1918*, Warszawa, 1995
- Klimecki M., *Ojczyzna dwóch narodów. Polsko-ukraińska wojna o Galicję Wschodnią (1918–1919)*, *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 7–8 (2010), s. 2–15
- Kozioł M., *Groby, kwatery i cmentarze wojenne z lat 1914–1920 na terenie gminy Kraków*, Kraków 2008
- Lwów po inwazji rosyjskiej. Wrzesień–grudzień 1914*, Wiedeń 1917
- Nicieja S.S., *Cmentarz Obrońców Lwowa*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990
- Nicieja S.S., *Panteon Orląt Lwowskich 1918–1992: powstanie, unicestwienie, odbudowa*, Warszawa 1992
- Nykiel B., *Cmentarze wojenne Twierdzy Kraków z okresu I wojny światowej*, [w:] *Przez dwa stulecia XIX i XX w studia historyczne ofiarowane prof. Waclawowi Felczakowi*, red. W. Frazik, Kraków 1993, s. 119–140
- Patlewicz B., Tomczyk R., *Cmentarz Janowski we Lwowie. Polskie dziedzictwo narodowe*, t. I, Szczecin 2017
- Partridge A., *Cmentarze wojenne XI Okręgu „Twierdza Kraków” w kontekście działalności architektonicznej Hansa Mayra*, *Rocznik Krakowski* 24 (2013), s. 141–167
- Partridge A., *W stulecie hekatombi. Cmentarze wojenne z lat 1914–1918 w dawnej Galicji Zachodniej jako unikatowy zespół sepulkralny. Dzieje, twórcy symbolika, stan zachowania, problemy ochrony*, *Ochrona Zabytków* 1 (2015), s. 95–125

- Pencakowski P., *Sztuka w hołdzie bohaterom. Austriacko-węgierskie cmentarze wojenne z lat 1914–1918 w Galicji Zachodniej*, Rocznik Historii Sztuki 11 (2015), s. 130–162
- Polskie Towarzystwo nad Grobami Bohaterów, *Głos Polski* 2 (1927), s. 3–6
- Ponikowski S., *Cmentarze wojenne w Polsce*, Gazeta Administracji i Policji Państwowej 24 (1934), s. 10–14
- Ruszała K., *Zachodniogalicyskie cmentarze z okresu I wojny światowej – niejednoznaczne dziedzictwo w nowych przestrzeniach politycznych*, Wiadomości Konserwatorskie 7 (2022), s. 131–145
- Schubert J., *Austriackie cmentarze wojenne w Galicji z lat 1914–1918*, Kraków 1992.
- Schubert J., *Austro-Węgierskie cmentarze wojskowe z okresu I wojny światowej w Krakowie i okolicy*, [w:] *Sztuka cmentarna. Dokumenty*, red. O. Czerner, I. Juszkiewicz, Wrocław 1995, s. 143–173
- Schubert J., *Cmentarze żołnierskie bitwy pod Limanową i Łapanowem (2–12 grudnia 1914): analiza form i przestrzeni*, Kraków 2020
- Schubert J., *Inspekcja grobów żołnierskich w Przemyślu. Powstanie i działalność w Galicji Środkowej 1915–1918*, Kraków 2012
- Schubert J., *Służby grobownicze armii austro-węgierskiej, niemieckiej i rosyjskiej w czasie pierwszej wojny światowej (1915–1918)*, Czasopismo Techniczne. Architektura 16 (2011), s. 201–224.
- Schubert J. (współautor P. Pencakowski), *Cmentarze Twierdzy Kraków z lat 1914–1918*, Rocznik Krakowski 59 (1993), s. 127–151
- Siwek A., *O kilku zapomnianych cmentarzach z I wojny światowej w woj. krakowskim*, Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego 6 (1997), s. 153–172
- Sprawozdanie Polskiego Towarzystwa Opieki nad Grobami Bohaterów (Towarzystwa Polskiego Żałobnego Krzyża) za rok 1926*, Lwów 1927
- Truszkowski B.K., *Z prac nad prawnym uregulowaniem ochrony i opieki nad grobami wojennymi w II Rzeczypospolitej*, Czasopismo Prawno-Historyczne 2 (2020), s. 237–261
- W obronie Lwowa i Kresów Wschodnich. Polegli od 1-go listopada 1918 do 30 czerwca 1919 r.*, Lwów 1926.
- Worobiec A., *Nasi wybitni rodacy*, [w:] tegoż, *Trościaniec Wielki. Wieś Ziemi Załozieckiej*, Zielona Góra 1999, s. 102–103

Гранкін Павло, *З історії військових цвинтарів Львова (1914–1918 р.)*, Галицька брама 5–6 (1999), s. 12–13

Харчук Христина, *Австрійський військовий цвинтар та поховання Українських Стрільців на Личакові, Галицька Брама*, 5–6 (1998) (Tak pełny zakres, to gazeta).

Харчук Христина, *Військові поховання на Янівському цвинтарі у Львові*, Военна історія 3 (2011), s. 50–55

Холм Слави 1914–1915 рр., Галицька брама 5–6 (1999), s. 16–17

Шевченко Валентина, *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Історична пам'ять та комеморація*, Проблеми всесвітньої історії 2 (2019), s. 133–139

Zdjęcia

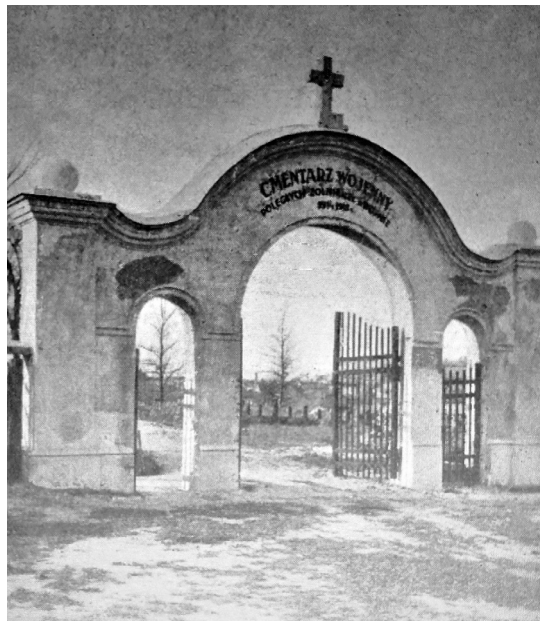
1. Pieczęć okrągła powiatu lwowskiego w II Rzeczypospolitej (ze zbiorów – Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie)

2. Austriacki cmentarz wojenny na lwowskim Łyczakowie (widokówka, I wojna światowa)

3. Brama wejściowa na austriacki cmentarz wojenny na lwowskim Łyczakowie (zdjęcie, lata dwudzieste XX w.)

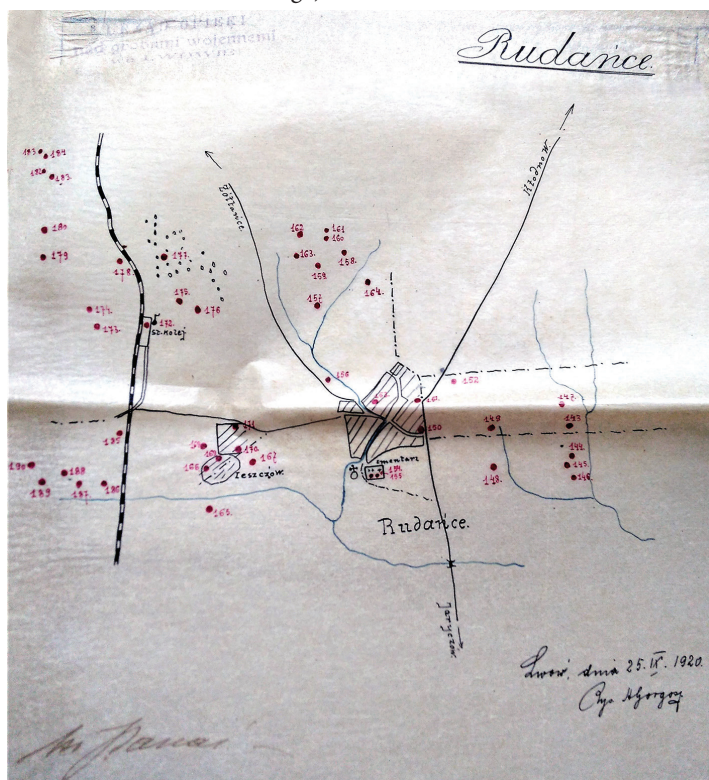

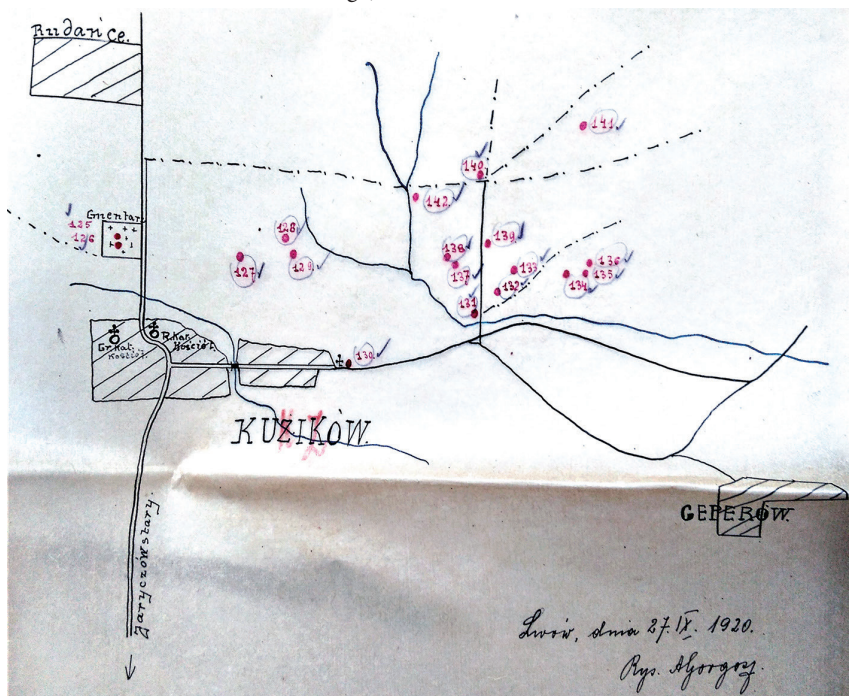
4. Mauzoleum żołnierzy Armii Czerwonej na dawnym cmentarzu Chołm Sławy (zdjęcie, 1956 r.)

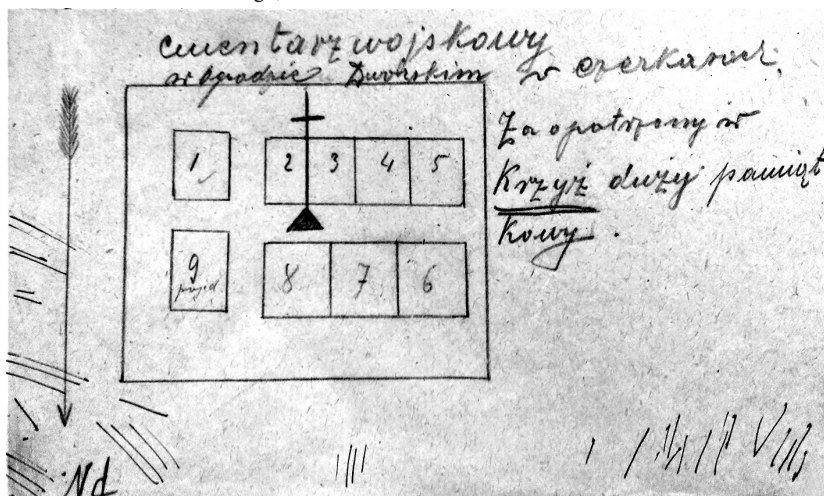
5. Mogiły żołnierzy z pierwszej wojny światowej na terenie gminy Rudańce (ze zbiorów – Państwowe Archiwum Obwodu Lwowskiego)

6. Mogiły żołnierzy z pierwszej wojny światowej na terenie gminy Kukizów (ze zbiorów – Państwowe Archiwum Obwodu Lwowskiego)

7. Szkic cmentarza wojskowego w ogrodzie dworskim w Czerkasach ze zbiorów – Państwowe Archiwum Obwodu Lwowskiego)

8. Szkic cmentarza wojskowego w Zaskowie (ze zbiorów – Państwowe Archiwum Obwodu Lwowskiego)

